

วิวัฒนาการของเมืองสมุทรปราการ : จากเมืองป้อมปราการสู่เมือง “กึ่งสมัยใหม่”

The Evolution of Samut Prakan City :

From Fortification-secured Burg to “Semi-modern” Town

ดร. โดม ไกรปกรณ์

อาจารย์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

Dome Kraipakorn, Ph.D.

Lecturer, Department of History, Faculty of Social Sciences, Srinakarinwirot University

คำสำคัญ : ประวัติศาสตร์

เมืองสมุทรปราการ

Keywords : Samut

Prakan City History

หน้าตรงข้าม : ป้อมที่พระ

ประแดงและสมุทรปราการ

ที่มา : วัฒนธรรม พัฒนาการ

ทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์

และภูมิปัญญา จังหวัด

สมุทรปราการ (กรุงเทพฯ :

คณะกรรมการฝ่ายประมวล

เอกสารและจดหมายเหตุ

ในคณะกรรมการอำนวยการ

จัดงานเฉลิมพระเกียรติ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

เนื่องในโอกาสพระราชพิธี

มหามงคลเฉลิมพระชนม-

พรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม

2542, 2542), 45.

บทคัดย่อ

บทความนี้ศึกษาวิวัฒนาการเมืองสมุทรปราการนับตั้งแต่เริ่มตั้งเมืองในสมัยอยุธยาจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเมืองสมุทรปราการเริ่มเปลี่ยนจากเมืองป้อมปราการมาเป็นเมืองกึ่งสมัยใหม่ โดยใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ประกอบกับแนวคิดเกี่ยวกับกำเนิดและพัฒนาการของเมืองในสังคมไทย

ผลการศึกษาชี้ว่าเมืองสมุทรปราการถูกตั้งขึ้นเพื่อทำหน้าที่เป็นเมืองป้อมปราการปกป้องราชธานีของสยาม เมื่อเข้าสู่ช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมืองสมุทรปราการได้เปลี่ยนเป็น “เมืองกึ่งสมัยใหม่” โดยพระมหากษัตริย์สยามและบริษัทเอกชนของตะวันตก

Abstract

This article studies the evolution of Samut Prakan City from the creation during Ayutthaya period to King Chulalongkorn's reign, when the city started to change from a burg to a semi-modern town. The study applied historical method along with the notion of the origin and development of Thai cities. The result indicated that Samut Prakan City was founded as a fortification to protect the capital city of Siam. In the reigns of King Monkut

ความนำ

อองรี ปิแรน (Henri Pirenne ค.ศ. 1862-1935) นักประวัติศาสตร์ชาวเบลเยียม ได้อธิบายประวัติศาสตร์ยุโรปไว้อย่างน่าสนใจว่า ในยุคกลาง (ค.ศ. 476-1492) ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงรูปแบบของเมืองคือ ท้ายยุโรปตะวันตกได้มีการสร้างปราสาทในลักษณะป้อมปราการ โดยพื้นที่ภายในกำแพงปราสาทเป็นที่ตั้งของสถานที่สำคัญ เช่น ที่พักของเจ้านาย โบสถ์ ยุ้งฉาง โรงเก็บผลผลิต ซึ่งชุมชนในปราสาทป้อมปราการนี้เรียกกันว่า “บุรี” (bourg หรือ borgs) ต่อมาด้วยสภาพการขยายตัวทางการค้าภายในบุรี ทำให้มีผู้คนอพยพเข้ามาอยู่ในบุรีและพื้นที่ใกล้เคียงมากขึ้นๆ จึงมีการตั้งบุรีแห่งใหม่ขึ้นข้างๆ บุรีเดิม โดยบุรีที่ตั้งขึ้นใหม่กลายเป็นศูนย์กลางทางการค้าใกล้กับเมืองป้อมปราการ และบุรีที่ตั้งขึ้นใหม่ในบริเวณพื้นที่นอกกำแพงเมืองเดิมนี้อาจเป็นที่มาของเมืองสมัยใหม่¹ คำอธิบายประวัติศาสตร์ของเมืองในยุโรปที่ปิแรนเสนอไว้ หากพูดด้วยศัพท์แสงทางวิชาการด้านผังเมืองและด้านสังคมวิทยาเมือง อาจกล่าวได้ว่าในยุคกลางของยุโรปได้เกิดสิ่งที่เรียกว่า “กระบวนการเป็นเมือง” (Urbanization) หรือการเปลี่ยนแปลงสัดส่วนของประชากรที่อาศัยอยู่ในพื้นที่เมือง² ข้อเท็จจริงที่ชวนให้คิดต่อจากคำอธิบายของปิแรนคือ การทำความเข้าใจเมืองสมัยใหม่ซึ่งวิวัฒนาการต่อมาจากเมืองสมัยกลางที่ปิแรนอธิบายไว้จะช่วยให้เราสามารถเข้าใจเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงสู่สมัยใหม่ (Modernization) ของสังคมหนึ่งๆ ได้ ดังที่ เจมส์ โดนัลด์ (James Donald) นักวิชาการด้านวัฒนธรรมและการสื่อสารศึกษาชาวอังกฤษได้ชี้ว่า การทำความเข้าใจเมืองในสังคมตะวันตกช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19 และศตวรรษที่ 20 เป็นแนวทางที่ดีในการทำความเข้าใจเกี่ยวกับความเป็นสมัยใหม่ (Modernity) ของสังคมหนึ่งๆ เนื่องจากเมืองเป็นรูปแบบหนึ่งของความเป็นสมัยใหม่ โดยเราต้องทำความเข้าใจว่าเมืองเปลี่ยนแปลงจากเดิมอย่างไร และทำไมจึงเกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้น³

ประเด็นที่ปิแรน และโดนัลด์ ได้เสนอไว้ทำให้ผู้เขียนบทความสนใจที่จะทำความเข้าใจเกี่ยวกับวิวัฒนาการสู่สมัยใหม่ของเมืองในสังคมไทย ซึ่งจากการสืบค้นเบื้องต้นของผู้เขียนบทความพบว่า งานศึกษาของดวงจันทร์ อาภาวัชรุทธิ์ เจริญเมือง ได้ศึกษาเกี่ยวกับกำเนิด พัฒนาการ และแนวโน้มของเมืองในสังคมไทย⁴ ไว้แล้ว และหากพิจารณาในระดับจังหวัดหรือเมืองพบว่า งานศึกษาส่วนใหญ่ศึกษาวิวัฒนาการของเมืองกรุงเทพฯ ไว้ค่อนข้างละเอียด⁵ ดังนั้นบทความนี้จึงหันมาศึกษาเรื่องวิวัฒนาการของเมืองสมุทรปราการซึ่งเป็นเมืองที่อยู่ไม่ไกลจากกรุงเทพฯ เท่าไรนัก โดยกำหนดขอบเขตการศึกษาในช่วงสมัยอยุธยาซึ่งมีหลักฐานบ่งชี้ว่ามีการตั้งเมืองสมุทรปราการขึ้นจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ในการกล่าวถึงพระองค์ครั้งต่อไปจะใช้คำว่า “รัชกาลที่ 5” ตามที่คนไทยเรียกกันจนคุ้นเคย) ซึ่งเป็น

ช่วงที่สยามกำลังเปลี่ยนจากสังคมแบบจารีตสู่สังคมสมัยใหม่ ส่วนการทำ ความเข้าใจกระบวนการเป็นเมืองของเมืองสมุทรปราการในช่วงเวลาที่ศึกษา ด้วยข้อจำกัดของหลักฐานเกี่ยวกับข้อมูลประชากรของเมืองสมุทรปราการมี ไม่มากนัก ดังนั้นการอธิบายวิวัฒนาการของเมืองสมุทรปราการในบทความนี้ จึงเน้นเรื่องการเปลี่ยนแปลงรูปแบบของสิ่งก่อสร้างในเมืองมากกว่าเรื่องการ เปลี่ยนแปลงสัดส่วนของประชากรในเมืองสมุทรปราการ โดยโจทย์หลักของ บทความนี้คือ ชี้ให้เห็นว่าเมืองสมุทรปราการเปลี่ยนแปลงสู่สมัยใหม่เมื่อไร และอะไรคือปัจจัยที่ทำให้เมืองสมุทรปราการเปลี่ยนสู่สมัยใหม่

สมุทรปราการ : จากยุคแรกเริ่มถึงสมัยต้นรัตนโกสินทร์

เมืองสมุทรปราการ (ปัจจุบันคือพื้นที่อำเภอเมืองและอำเภอพระสมุทรเจดีย์) ตั้งอยู่ในพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ที่เรียกว่า ที่ราบดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำใหม่⁶ จึงระบุได้ว่าพื้นที่แถบนี้มีอายุประมาณ 1,000 กว่าปี เนื่องจากเมื่อประมาณ 2,000-3,000 ปีที่ผ่านมาพื้นที่ทะเลอ่าวไทยกินลึกเข้ามาถึงบริเวณจังหวัด ราชบุรี นครปฐม สุพรรณบุรี สิงห์บุรี สระบุรี นครนายก ชลบุรี ส่วนพื้นที่ราบ ดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำใหม่ (พื้นที่จังหวัดอ่างทอง พระนครศรีอยุธยา ปทุมธานี นนทบุรี กรุงเทพฯ สมุทรปราการ) เกิดขึ้นจากตะกอนที่แม่น้ำหลาย สายพัดพามาที่ปากอ่าวไทยแล้วทับถมกันนานนับพันปีจนกลายเป็นแผ่นดิน⁷

ศรีศักร วัลลิโภดม นักวิชาการด้านมานุษยวิทยาและประวัติศาสตร์ได้ กล่าวถึงสภาพภูมิศาสตร์ของพื้นที่ราบดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำใหม่ว่า พื้นที่บริเวณนี้มีสภาพเป็น “ทะเลตม” (ทะเลที่เป็นดินโคลนตะกอนจากดินที่ แม่น้ำพัดพามาสะสมทับถมตามปากแม่น้ำ และมีความอุดมสมบูรณ์ด้วยสัตว์ ครึ่งบกครึ่งน้ำนานาชนิด รวมทั้งพืชพันธุ์ต่างๆ) โดยมีผู้คนอยู่อาศัยและตั้ง ชุมชนในบริเวณทะเลตมมานานแล้ว ดังที่พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาธิบายว่า เมื่อปี พ.ศ. 2041 ในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ได้มีการขุด ลอกคลองสำโรง (อยู่ในพื้นที่อำเภอพระประแดงและอำเภอบางพลี จังหวัด สมุทรปราการ) เนื่องจากคลองตื้นเขิน เรือใหญ่เดินทางไปมาผ่านคลองสำโรง ไม่สะดวก และมีการขุดพบรูปเทพารักษ์ 2 องค์ได้แก่ พระยาแสนตาและ บาทสังขร ซึ่งแสดงให้เห็นว่ามีคนอาศัยอยู่บริเวณคลองสำโรงมานานแล้ว และเป็นไปได้ที่ชุมชนบริเวณคลองสำโรงจะเป็นชุมชนแรกเริ่มของบริเวณปาก แม่น้ำเจ้าพระยา⁸ ข้อเสนอของศรีศักรมีความเป็นไปได้สูงเนื่องจากสอดคล้อง กับที่งานค้นคว้าของผู้รู้อย่าง สังข์ พิธโนทัย และของคณะกรรมการฝ่าย ประมวลเอกสารและจดหมายเหตุเนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิม พระชนมพรรษา 6 รอบของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ได้ ชี้ว่าเมื่อประมาณ พ.ศ. 1100-1600 ซึ่งขอมมีอำนาจครอบครองบริเวณที่ราบ ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ได้มีการตั้งเมืองพระประแดง (เก่า) ที่บริเวณเขตพระโขนง

หรือเขตราชบุรณะ กรุงเทพฯ ซึ่งในขณะนั้นยังเป็นพื้นที่ปากแม่น้ำ⁹ จึงเป็นไปได้ที่จะมีผู้คนตั้งชุมชนในแถบคลองสำโรงซึ่งอยู่ไม่ไกลจากเมืองพระประแดง (เก่า) มากนัก อย่างไรก็ตามก็ตั้งชุมชนแถบนี้คงเป็นชุมชนขนาดเล็กที่แทบจะไม่ถูกกล่าวถึงในหลักฐานทางประวัติศาสตร์ (ยกเว้นในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาซึ่งกล่าวเพียงแค่เรื่องการขุดลอกคลองสำโรงแล้วพบรูปเทพารักษ์ ซึ่งชี้ร่องรอยให้เห็นว่าพื้นที่แถบนี้คงมีชุมชนอยู่ก่อนแล้ว) ขณะที่งานเขียนที่มีอยู่ในปัจจุบันจะพูดถึงเมืองพระประแดง (เก่า) ในฐานะเมืองหน้าด่านของขอมในช่วงที่ขอมเรืองอำนาจ และเมืองหน้าด่านทางทะเลของกรุงศรีอยุธยาในเวลาต่อมา¹⁰

ต่อมาในสมัยอยุธยาตอนกลางได้เกิดการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิศาสตร์ในพื้นที่บริเวณปากแม่น้ำ โดยแม่น้ำได้พัดพาตะกอนมาทับถมเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ทำให้เมืองพระประแดง (เก่า) อยู่ห่างจากปากแม่น้ำมากขึ้นเรื่อยๆ พระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. 2153-2171) จึงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งเมืองสมุทรปราการขึ้นที่บริเวณฝั่งใต้ของคลองบางปลาгодเพื่อให้เป็นเมืองหน้าด่านทางทะเลแห่งใหม่แทนเมืองพระประแดง โดยการตั้งเมืองแห่งนี้มีปัจจัยทางเศรษฐกิจเป็นตัวสนับสนุน กล่าวคือในสมัยพระเจ้าทรงธรรมได้มีชาวเนเธอร์แลนด์เข้ามาค้าขายกับกรุงศรีอยุธยาและได้ตั้งสถานีการค้าที่เรียกว่า “นิวอัมสเตอร์ดัม” ขึ้นในบริเวณบางปลาгод รัฐบาลกรุงศรีอยุธยาจึงเห็นถึงความสำคัญในการควบคุมการค้าขายของเนเธอร์แลนด์ ด้วยเหตุผลทางภูมิศาสตร์และทางเศรษฐกิจที่กล่าวมาทำให้มีการตั้งเมืองสมุทรปราการขึ้นที่บางปลาгодเพื่อทำหน้าที่เป็นเมืองหน้าด่านทางทะเลของกรุงศรีอยุธยา¹¹ อย่างไรก็ตามเมื่อกรุงศรีอยุธยาพ่ายแพ้แก่พม่าในสงครามคราวเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 พ.ศ. 2310 เมืองสมุทรปราการกลายเป็นเมืองร้าง เนื่องจากทัพพม่าได้บุกเข้าเมืองสมุทรปราการแล้วปล้นสะดมทรัพย์สินกวาดต้อนผู้คนไป¹²

หลังจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (ในการกล่าวถึงพระองค์ครั้งต่อไปจะใช้คำว่า “รัชกาลที่ 1” ตามที่คนไทยเรียกกันจนคุ้นเคย) โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ) ขึ้นเป็นราชธานีแห่งใหม่ของอาณาจักรสยาม ได้ทรงมีพระราชดำริให้บูรณะเมืองสมุทรปราการ แต่โปรดให้สมเด็จพระราชวังบรมมหาสุรสิงหนาท (บุญมา) เสด็จไปสร้างเมืองใหม่เพื่อป้องกันข้าศึกที่จะยกมาทางทะเลอีกแห่งหนึ่งที่บริเวณทางใต้ของคลองลัดโพธิ์ (คือเมืองพระประแดงในปัจจุบัน) ก่อน แล้วจึงจะโปรดเกล้าฯ ให้บูรณะเมืองสมุทรปราการ แต่การสร้างเมืองหน้าด่านทางทะเลแห่งใหม่ที่บริเวณคลองลัดโพธิ์ยังไม่ทันเสร็จ รัชกาลที่ 1 เสด็จสวรรคตเสียก่อน ดังนั้นเมืองสมุทรปราการจึงยังไม่ได้รับการบูรณะ¹³ ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (ในการกล่าวถึงพระองค์ครั้งต่อไปจะใช้คำว่า “รัชกาลที่ 2” ตามที่คนไทยเรียกกันจนคุ้นเคย) พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้ดำเนินการสร้างเมืองหน้าด่านที่บริเวณคลองลัดโพธิ์คือ “เมืองนครเขื่อนขันธ์”

เมืองป้อมปราการทางทะเล : บทบาทหน้าที่ของเมือง สมุทรปราการ

จากการศึกษาของนักโบราณคดี นักประวัติศาสตร์ และนักเศรษฐศาสตร์ พบว่าการตั้งเมืองของผู้คนในดินแดนไทยนับตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) ซึ่งสยามทำสนธิสัญญาการค้ากับอังกฤษที่เรียกว่า “สนธิสัญญาบาวริง” นั้น เดิมทีเมืองถูกตั้งขึ้นเพื่อเป็นศูนย์กลางของรัฐ แต่ด้วยเหตุที่โครงสร้างการปกครองและสังคมวัฒนธรรมของผู้คนทวีความซับซ้อนขึ้นตามลำดับ จึงมีการจัดลำดับสถานภาพ ความสำคัญ และจัดประเภทของเมือง ไล่เรียงจากเมืองหลวงลงมาเป็นเมืองลูกหลวง หรือหัวเมืองเอก (เมืองที่พระมหากษัตริย์โปรดเกล้าฯ ให้พระราชโอรสชั้นเจ้าฟ้า พระราชชนัดดา หรือพระญาติที่ทรงวางพระทัยไปปกครอง) เมืองหลานหลวง หรือหัวเมืองโท (เมืองที่พระมหากษัตริย์โปรดเกล้าฯ ให้พระราชโอรสชั้นรองๆ หรือพระราชชนัดดาไปปกครอง) หัวเมือง (เมืองที่พระมหากษัตริย์โปรดเกล้าฯ ให้ขุนนางปกครอง) ตลอดจนมีการจัดประเภทของเมืองตามบทบาทหน้าที่ เช่น เมืองท่าซึ่งมีบทบาทสำคัญด้านการค้าขายกับต่างประเทศ และเมืองหน้าด่านซึ่งมีอาณาเขตติดชายแดนรัฐอื่น และมีบทบาทสำคัญเกี่ยวกับความปลอดภัยของเมืองหลวงในแง่การส่งข่าวการศึกษาเมื่อข้าศึกยกทัพมา และทำหน้าที่ต่อสู้กับข้าศึกเป็นด่านแรก¹⁴

ประเด็นสำคัญในที่นี้คือ นับจากสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ พระมหากษัตริย์องค์ที่ 8 แห่งกรุงศรีอยุธยา ทรงปฏิรูปการปกครองทั่วอาณาจักร โดยแบ่งเมืองออกเป็น 3 ส่วน ได้แก่ 1) ราชอาณาจักร 2) เมืองพระยามหานคร (เมืองที่พระมหากษัตริย์โปรดให้เจ้านายหรือขุนนางชั้นสูงไปปกครองในฐานะรัฐอิสระ แต่ต้องถวายความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์อยุธยา) และ 3) ประเทศราช ตามโครงสร้างการปกครองนี้เมืองในเขตพระราชธานีมีการแบ่งเป็นหัวเมืองย่อยๆ ซึ่งต่อมาเรียกกันว่า “เมืองน้อย” โดยหัวเมืองน้อยจะมีขุนนางชั้นผู้น้อยซึ่งได้รับแต่งตั้งจากเสนาบดีในเมืองหลวงมาทำหน้าที่ปกครองเมือง¹⁵ เมืองสมุทรปราการจัดอยู่ในกลุ่มหัวเมืองชั้นที่สี่ หรือ “เมืองน้อย” ที่มีขุนนางชั้นผู้น้อยเป็นผู้ปกครองเมือง ดังปรากฏในพระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมืองในกฎหมายตราสามดวงว่า ขุนนางที่ปกครองเมืองสมุทรปราการหรือปากน้ำคือ “พระสมุทประการ”¹⁶ แม้ตามลำดับความสำคัญทางการเมืองการปกครองแล้ว เมืองสมุทรปราการจะเป็นเพียง “เมืองน้อย” แต่ถ้าจัดประเภทของเมืองตามบทบาทหน้าที่ เมืองสมุทรปราการจัดอยู่ในกลุ่มเมืองหน้าด่านที่มีหน้าที่รักษาความปลอดภัยให้ราชธานี พิจารณาได้จากชื่อของเมือง “สมุทรปราการ” ซึ่งแปลว่ากำแพงชายทะเลหรือกำแพงริมทะเล โดยการตั้งชื่อเมืองเช่นนี้สื่อความหมายว่าเมืองสมุทรปราการเป็นเมืองหน้าด่านชายทะเลที่มีกำแพงมั่นคงแข็งแรง

สำหรับป้องกันศัตรูที่รุกรานเข้ามา¹⁷ ทั้งยังเห็นได้จากข้อเท็จจริงข้างต้นที่กล่าวแล้วว่า พระเจ้าทรงธรรม กษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งเมืองสมุทร-ปราการขึ้นที่บางปลากรด เพื่อทำหน้าที่เป็นเมืองด่านทางทะเลของกรุงศรีอยุธยาแทนเมืองพระประแดง (เก่า) ซึ่งอยู่ห่างจากทะเลมากขึ้นเรื่อยๆ เนื่องจากความเปลี่ยนแปลงทางภูมิศาสตร์

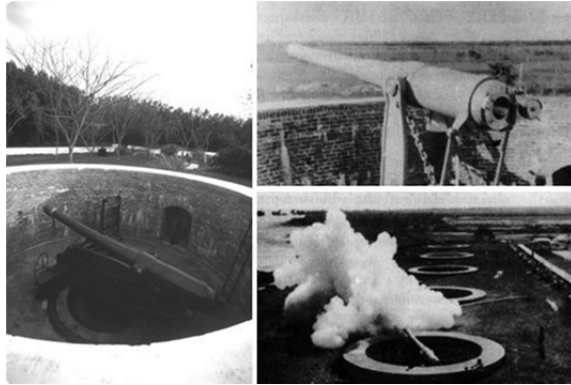
นอกจากทำหน้าที่เป็นเมืองด่านทางทะเลแล้ว เมืองสมุทรปราการยังเป็นเมืองท่าด้วย ดังที่ได้กล่าวข้างต้นแล้วว่าในสมัยพระเจ้าทรงธรรมได้มีชาวเนเธอร์แลนด์เข้ามาค้าขายได้ตั้งสถานีการค้าของเนเธอร์แลนด์ที่เรียกว่า “นิวอัมสเตอร์ดัม” ขึ้นในบริเวณบางปลากรด อย่างไรก็ตามบทบาทด้านนี้คงเป็นบทบาทรองและสภาพการค้าในบางปลากรดคงมีความคึกคักเพียงช่วงสั้นๆ เท่านั้น เนื่องจากหลังรัชกาลพระเจ้าทรงธรรมการค้าระหว่างเนเธอร์แลนด์กับสยามค่อยๆ ชบเซาลง เนื่องจากชาวเนเธอร์แลนด์ไม่พอใจที่ราชสำนักสยามทำการค้าต่างประเทศด้วยตนเองมากกว่าที่จะทำการค้าต่างประเทศผ่านพ่อค้าชาวเนเธอร์แลนด์ อีกทั้งในสมัยสมเด็จพระนารายณ์สยามดำเนินนโยบายกระชับความสัมพันธ์กับฝรั่งเศสจนมีเรื่องพิพาทกับเนเธอร์แลนด์ สุดท้ายเนเธอร์แลนด์จึงทอดทิ้งสถานีการค้านิวอัมสเตอร์ดัมปล่อยให้ร้าง ต่อมาสถานีการค้าแห่งนี้ได้พังทลายลงจากกระแสน้ำที่ไหลพัดเซาะตลิ่ง¹⁸

แม้ว่าการค้าในพื้นที่เมืองสมุทรปราการจะชบเซาลง แต่การเติบโตทางด้านของเมืองยังคงมีอยู่ต่อมาจนถึงสมัยอยุธยาตอนปลาย ดังเห็นได้จากตำนานเมืองสมุทรปราการที่เล่าว่า ในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (พ.ศ. 2275-2310) ชาวบ้านในบริเวณบางเจ้าพระยา (ปัจจุบันคือตำบลบางเมือง อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรปราการ) ชาวบ้านได้ร่วมกันสร้างวัดตะโกทองหรือวัดกลางขึ้นเพื่อเป็นที่พำนักของพระอาจารย์ชู พระภิกษุที่ชาวบ้านเลื่อมใสศรัทธา¹⁹ อย่างไรก็ตามเมื่อกรุงศรีอยุธยาพ่ายแพ้แก่ทัพอังกฤษและล่มสลายลง ส่งผลกระทบให้เมืองสมุทรปราการกลายเป็นเมืองร้างดังที่กล่าวข้างต้นแล้ว เมื่อมีการรื้อฟื้นเมืองสมุทรปราการขึ้นมาใหม่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จะเห็นได้ว่าเมืองที่สร้างขึ้นใหม่ที่บริเวณบางเจ้าพระยา (ตำบลบางเมือง อำเภอเมือง) ยังคงมีบทบาทคล้ายกับที่เคยเป็นในสมัยอยุธยาคือ เป็น “เมืองป้อมปราการทางทะเล” ของเมืองหลวง ดังปรากฏว่าในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้มีการสร้างสถานที่สำคัญขึ้นหลายแห่งในเมืองสมุทรปราการ โดยเฉพาะป้อมปราการ เช่น ป้อมประโคนชัย ป้อมปราการ ป้อมกายสิทธิ์ ป้อมนาคราช ป้อมผีเสื้อสมุทร ป้อมแฝงไฟฟ้า²⁰ เช่นเดียวกับที่พบว่าในสมัยรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2367-2394) พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้ซ่อมแซมป้อมของเดิมและสร้างป้อมใหม่ขึ้นในเมืองสมุทรปราการอีกหลายแห่ง ได้แก่ ป้อมปีกกา (สร้างต่อจากป้อมประโคนชัย) ป้อมตรีเพชร (ตั้งอยู่บริเวณบางนางเกรง) ป้อมมกกระพัน (ตั้งอยู่บริเวณบางปลากรด) ป้อมเสือซ่อนเล็บ (ตั้งอยู่ที่ตำบลมหาหงส์ ปัจจุบันเป็นที่ตั้งของโรงเรียนนายเรือ) ตลอดจนโปรดเกล้าฯ ให้นำหินก้อนใหญ่ๆ มาถมปิดปากอ่าว

ที่ตำบลแหลมฟ้าผ่าไว้ 5 กอง ทำเป็นช่องๆ เรียกว่า“ร่องน้ำโคลนทวาร” สำหรับบังคับให้เรือขนาดใหญ่ต้องเดินเรือตามร่องน้ำที่สยามกำหนด²¹

ป้อมแผลงไฟฟ้า สร้างใน สมัยรัชกาลที่ 2 (ปัจจุบันถูกปรับปรุงเป็นสวนสาธารณะ) **ที่มา :** วลัยลักษณ์ ทรงศิริ, จากปากน้ำถึงสมุทรปราการ เมืองหน้าด่านชายทะเล [Online], accessed 17 November 2015. Available from <http://www.lek-prapai.org/watch.php?id=810>

สมุทรปราการยุคแรกเริ่มสู่ความทันสมัย

ดวงจันทร์ อาภาวิชรุตม์ เจริญเมือง นักวิชาการผู้เชี่ยวชาญเรื่องเมือง ได้ชี้ว่า นับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 เมืองในไทยได้ถูกกีดกันให้มี “ความทันสมัย” เพื่อให้ดูทัดเทียมกับประเทศตะวันตก โดยเมืองที่รับวิทยาการตะวันตกมากที่สุด และถูกปรับเปลี่ยนมากที่สุดคือกรุงเทพฯ²² น่าสนใจที่ว่าในสมัยรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 5 เริ่มมีการนำความ “ทันสมัย” ในรูปแบบของสถาปัตยกรรมแบบตะวันตกเข้ามายังเมืองสมุทรปราการด้วย ดังเห็นได้จากการที่รัชกาลที่ 4 โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพลับพลาที่ประทับ (ประกอบไปด้วยพระที่นั่งสมุททาภิมุข พระที่นั่งสุขไสยาสน์ ตำหนักนาฏนาริรมย์ เรือนสนมนิกร โรงสันถาคารสภา โรงเรียนสาธิต) ในแถบตอนเหนือของเมือง และประการการปากน้ำ ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) สั่งประการการเหล็กมาจากยุโรปแล้วนำมาติดตั้งที่ปากน้ำเมืองสมุทรปราการเพื่อคอยส่องไฟบอกทางให้เรือเข้าออก (แต่ประการการแห่งนี้สร้างเสร็จในสมัยรัชกาลที่ 5)²³ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้ทรงสานต่อการนำความทันสมัยมาสู่เมืองสมุทรปราการ เห็นได้จากที่ทรงพระราชทานพระที่นั่งสมุททาภิมุขเป็นศาลากลางจังหวัดและที่ว่าการอำเภอเมือง ส่วนพระที่นั่งสุขไสยาสน์ทรงพระราชทานให้เป็นที่พักการไปรษณีย์ โทรเลข โทรศัพท์ แห่งแรกของเมืองสมุทรปราการ²⁴ โดยเป็นที่น่าสังเกตว่าแม้จะมีการนำความทันสมัยเข้ามาสู่เมืองสมุทรปราการ แต่ผู้นำสยามยังคงให้ความสำคัญแก่เมืองสมุทรปราการในฐานะเมืองหน้าด่านหรือเมืองป้อมปราการทางทะเลของสยาม ซึ่งเป็นบทบาทหน้าที่ของเมืองแห่งนี้มาตั้งแต่สมัยอยุธยาสืบเนื่องมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ดังปรากฏว่ารัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชดำริให้สร้างป้อมชายทะเลเพิ่มขึ้นที่บริเวณแหลมฟ้าผ่า โดยให้

พระองค์เจ้าจจรจรัสวงศ์ (ต่อมาคือพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นปราบปรปักษ์) เป็นผู้ควบคุมการก่อสร้าง และให้พระยาชลยุทธโยธิน (อังเดร ดู เปรสซีส เดอ ริชเชอลิเยอ) นายทหารเรือชาวเดนมาร์กที่รับราชการกับสยามลงมือสร้างป้อม พร้อมทั้งสิ่งอาวุธยุทโธปกรณ์ เช่น ปืนใหญ่แบบใหม่จากอังกฤษมาประจำไว้ที่ป้อม โดยทรงพระราชทานนามป้อมแห่งใหม่นี้ว่า “ป้อมพระจุลจอมเกล้า” ซึ่งป้อมแห่งนี้ได้มีบทบาทสำคัญในเหตุการณ์ความขัดแย้งและการปะทะกันระหว่างทหารสยามกับเรือฝรั่งเศสเมื่อ พ.ศ. 2436 ที่เรียกกันว่า “วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112”²⁵ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือการเปลี่ยนสู่สมัยใหม่ของเมืองสมุทร-ปราการในสมัยรัชกาลที่ 4-รัชกาลที่ 5 เป็นการเปลี่ยนจาก “เมืองป้อมปราการ” สู่ “เมืองกิ่งสมัยใหม่” (เมืองที่มีสิ่งก่อสร้างสมัยใหม่บ่งชี้ว่าเริ่มเป็น “เมืองที่ทันสมัย” แต่ยังคงบทบาทหน้าที่เดิมที่เคยเป็นมาในอดีตและสิ่งก่อสร้างส่วนใหญ่ในเมือง เช่น ป้อม วัด ไม่ได้เปลี่ยนแปลงไป)

ข้อสังเกตประการต่อมาคือ นอกจากพระมหากษัตริย์สยามแล้ว ชาวตะวันตกก็มีบทบาทสำคัญในการนำความทันสมัยและสิ่งก่อสร้างแบบตะวันตกเข้ามาในเมืองสมุทรปราการ ดังพบว่าชาวยุโรป (โดยเฉพาะชาวอังกฤษ) มีความพยายามที่จะขออนุมัติสัมปทานสร้างทางรถไฟในประเทศสยามเพื่อประโยชน์ทางการค้าของชาวยุโรป โดยเส้นทางสัมปทานทางรถไฟสายแรกที่รัฐบาลสยามอนุมัติสัมปทานแก่ชาวต่างประเทศ ได้แก่ สัมปทานทางรถไฟสายกรุงเทพฯ-สมุทรปราการ ระยะทาง 21 กิโลเมตร²⁶ ซึ่งนายอัลเฟรด จอน ลอฟต์ส หรือพระนิเทศชลธิ์ และนายองเดร เปสซี เดอ ริชเชอลิว หรือพระชลยุทธโยธิน ชาวเดนมาร์ก เป็นผู้ดำเนินการ โดยลงมือสร้างทางรถไฟใน พ.ศ. 2434 เริ่มเปิดเดินรถใน พ.ศ. 2436²⁷

การเข้ามาของความทันสมัยในช่วงสมัยรัชกาลที่ 4-รัชกาลที่ 5 ส่งผลต่อการตั้งถิ่นฐานของผู้คนภายในเมืองสมุทรปราการอยู่พอสมควร โดยข้อมูลจากบันทึกของสังฆราชปาลเลอกัวซ์ บาทหลวงชาวฝรั่งเศสที่พำนักอยู่ในสยามช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 ถึงต้นสมัยรัชกาลที่ 4 ระบุว่า ในเมืองสมุทรปราการ (หรือเมืองปากกลัดหรือเมืองปากน้ำ) มีราษฎรอาศัยอยู่ประมาณ 6,000-7,000 คน²⁸ สำหรับจำนวนประชากรของเมืองสมุทรปราการในสมัยรัชกาลที่ 5 ด้วยข้อจำกัดของการเก็บข้อมูลเกี่ยวกับจำนวนประชากรในท้องถิ่นต่างๆ ของสยาม จึงไม่ทราบแน่ชัดว่าจำนวนประชากรในเมืองสมุทรปราการมีเท่าไร อย่างไรก็ตามข้อมูลจากหนังสือราชกิจจานุเบกษาสมัยรัชกาลที่ 5 ชี้ให้เห็นว่ามีเรือสินค้าของชาวต่างชาติ (โดยเฉพาะเรือของชาวยุโรป) บรรทุกลูกเรือทั้งชาวตะวันตก ชาวจีน ชาวแขก เดินทางผ่านเมืองสมุทรปราการอยู่เป็นประจำ²⁹ ดังนั้นเมืองสมุทรปราการจึงเป็นเมืองที่ครึกครื้นไปด้วยผู้คนชาวต่างชาติ ไกล่เคียงกับกรุงเทพฯ

นอกจากนี้ยังมีหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่าในช่วงปลายสมัยรัชกาลที่ 5 ได้เกิดย่านการค้าขึ้นภายในเมืองสมุทรปราการ ดังที่บันทึกความทรงจำของ

พระครูสุนทรสมุทร (จ้อย สุวณฺณสโร) อดีตเจ้าอาวาสวัดกลางใต้กล่าวว่า ในปี 2451 พวกพ่อค้าหลายสิบคนพากันมาขอตั้งแผงออกร้านขายของตามถนนใหญ่กลางวัด โดยทางวัดได้จัดการปลูกโรงเรือนไม้ไผ่มาจาก เป็นตลาดชั่วคราวให้พวกพ่อค้าเหล่านั้น ต่อมาภายหลังได้มีผู้มีทรัพย์สินหลายคนร่วมกันออกทุนทรัพย์ให้วัดจัดการปลูกสร้างห้องแถว 2 แถวชั้นที่บริเวณทิศตะวันตกเฉียงใต้ของวัดเพื่อเป็นที่ตั้งของตลาดถาวร³⁰

ปัจจัยการเปลี่ยนแปลงสู่สมัยใหม่ของเมืองสมุทรปราการ

ดวงจันทร์ อภาวิชรุตร์ เจริญเมือง อธิบายเรื่องการพัฒนาสู่ความเป็นเมือง (urbanization) ของไทยว่า พัฒนาการความเป็นเมืองในสังคมไทยนับตั้งแต่อดีตจะเกิดขึ้นเมื่อมีปัจจัย 2 ประการรองรับได้แก่

1) เมืองนั้นต้องมีพื้นฐานทางเศรษฐกิจที่มีการแบ่งหน้าที่ของคนในสังคม โดยคนที่อยู่ในเมืองไม่จำเป็นต้องทำการผลิตภาคเกษตรโดยตรง และ มีระบบการเมืองที่ควบคุมให้คนในสังคมทำหน้าที่ที่ถูกกำหนดให้เพื่อให้สังคมดำเนินไปได้

2) ภูมิศาสตร์ที่ตั้งของเมืองต้องสนับสนุนให้เศรษฐกิจของเมืองเติบโตขึ้น และมีศักยภาพในการติดต่อกับรัฐภายนอกอื่นๆ ได้ดี โดยที่การเลือกทำเลที่ตั้งของเมืองในสังคมไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เกือบทั้งหมดขึ้นอยู่กับวิถีคิดของผู้นำสยามหรือไม่กี่ผู้ที่ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองของเมืองนั้นๆ³¹

ในกรณีของเมืองสมุทรปราการพบว่าวิวัฒนาการของเมืองเกิดขึ้นจากพระราชดำริของพระมหากษัตริย์ ดังข้อเท็จจริงที่ได้กล่าวตอนต้นแล้วว่า การตั้งเมืองสมุทรปราการที่บริเวณบางปลาจอก หรือการย้ายที่ตั้งเมืองจากบางปลาจอกมาที่บริเวณบางเจ้าพระยาแล้วแต่เกิดขึ้นจากพระราชดำริของพระมหากษัตริย์ อีกทั้งยังปรากฏว่าในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 ถึงสมัยรัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2367-2411) ได้มีการขยายตัวเมืองสมุทรปราการให้กว้างขึ้นจากรัชกาลที่ 2 พระบรมชนกนาถของทั้ง 2 พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้สร้างไว้ อีกทั้งการเปลี่ยนเมืองสมุทรปราการจาก “เมืองป้อมปราการ” สู่ “เมืองกิ่งสมัยใหม่” ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 4-สมัยรัชกาลที่ 5 ก็เกิดขึ้นจากพระมหากษัตริย์ ดังข้อเท็จจริงที่ได้กล่าวแล้วว่ารัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 ทรงเป็นผู้นำความทันสมัยเข้ามาสู่เมือง (หรืออย่างน้อยที่สุดก็ทรงอนุญาตให้ชาวตะวันตกนำความทันสมัยเข้ามาในเมืองสมุทรปราการ) โดยสาเหตุที่รัชกาลที่ 4-5 ทรงนำความทันสมัยมาสู่เมืองสมุทรปราการน่าจะเกิดจากแรงผลักดันของชาติตะวันตก ดังที่ดวงจันทร์ อภาวิชรุตร์ เจริญเมือง ได้อธิบายถึงสาเหตุที่กรุงเทพฯ เมืองหลวงของสยามพัฒนาสู่ความเป็นเมืองในสมัยรัชกาลที่ 4-สมัยรัชกาลที่ 5 ว่าเกิดจากแรงผลักดันจากชาติตะวันตก ทำ

ให้สยามต้องพัฒนาตนเองให้มี “ความทันสมัย” เพื่อป้องกันไม่ให้ชาติตะวันตก อ้างว่าสยามเป็นพวกป่าเถื่อน ไม่ศิวิไลซ์ แล้วยึดครองสยามเป็นอาณานิคม³³

คำอธิบายของดวงจันทร์สามารถนำมาประยุกต์ใช้กับกรณีการเปลี่ยนแปลงเมืองสมุทรปราการสู่ “เมืองกึ่งสมัยใหม่” ได้เช่นเดียวกันว่า การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเกิดขึ้นจากการที่สยามต้องการให้ชาวตะวันตกเห็นถึงความทันสมัยของเมืองสมุทรปราการ (แม้จะยังไม่ทันสมัยมากก็ตาม) ซึ่งเป็นเมืองแรกที่เรือของชาวตะวันตกที่เดินทางมาสยามต้องผ่าน โดยมีข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์สนับสนุนความเป็นไปได้ของการตีความที่ผู้เขียนต่อยอดจากคำอธิบายของดวงจันทร์นั่นคือ ข้อเท็จจริงที่ว่ารัชกาลที่ 4 ทรงนำเสนอตัวตนของพระองค์ในฐานะจักรพรรดิราชสมัยใหม่ โดยการนำเสนอส่วนหนึ่งทรงทำผ่านการจัดการภูมิทัศน์ทางกายภาพเมืองและสถาปัตยกรรมของสยามให้ดูทันสมัยเป็นระเบียบ³⁴ รวมทั้งข้อเท็จจริงที่ว่ารัชกาลที่ 5 และชนชั้นนำสยามสมัยพระองค์พยายามสร้างและแสดงถึงตัวตนในฐานะผู้มี “ความศิวิไลซ์” และเป็นผู้นำพาสยามสู่ความเจริญก้าวหน้าแบบตะวันตก³⁵

นอกจากพระราชดำริของพระมหากษัตริย์และแรงผลักดันของชาติตะวันตกที่ทำให้ชนชั้นนำสยามสร้างสิ่งก่อสร้างสมัยใหม่ขึ้นในเมืองสมุทรปราการแล้ว ปัจจัยอีกประการหนึ่งที่ทำให้เมืองสมุทรปราการมีวิวัฒนาการสู่ “เมืองกึ่งสมัยใหม่” ได้แก่ ชาวตะวันตก ดังที่กล่าวข้างต้นแล้วว่านายอัลเฟรด จอน ลอฟต์ส และนายองเดร เปสซี เดอ ริชเชอลิว มีบทบาทสำคัญในการสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพฯ-สมุทรปราการ โดยเหตุปัจจัยของการสร้างทางรถไฟสายนี้มีที่มาจากผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของชาวตะวันตกและของรัฐบาลสยาม ดังเห็นได้จากการที่รัฐบาลสยามอนุมัติสัมปทานรถไฟสายนี้ เนื่องจากเห็นว่าบริษัทของชาวเดนมาร์กทั้ง 2 คนมีวัตถุประสงค์เพื่อทำธุรกิจค้าขายกับสยาม และทางรถไฟสายนี้เอื้อประโยชน์ทางเศรษฐกิจให้รัฐบาลสยาม เนื่องจากช่วยให้การขนส่งผู้โดยสารและสินค้าที่มาจากเรือเดินสมุทรเข้ามายังกรุงเทพฯ ได้สะดวกรวดเร็วยิ่งขึ้น³⁶

ข้อคิดที่ผู้เขียนได้จากการศึกษาวิวัฒนาการของเมืองสมุทรปราการที่นำเสนอในบทความนี้ และขอตั้งเป็นข้อสังเกตให้ผู้อ่านได้คิดต่อนั่นคือ วิวัฒนาการสู่ความเป็นสมัยใหม่ของเมืองๆ หนึ่งเกิดขึ้นจากปัจจัยหลายอย่างรวมกัน การทำความเข้าใจวิวัฒนาการของเมืองควรพิจารณาจากปัจจัยที่รอบด้าน ไม่จำกัดอยู่แต่การอธิบายตามทฤษฎีที่ให้ความสำคัญที่ปัจจัยด้านพื้นฐานทางเศรษฐกิจ (ระบบการแบ่งหน้าที่ของคนในสังคม) และภูมิศาสตร์ที่ตั้งของเมือง

เชิงอรรถ

¹ อังรี ปิแรน, *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและสังคมยุโรปสมัยกลาง*, แปลโดย ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ คณะ, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541), 44-48.

² คำอธิบาย “กระบวนการเป็นเมือง” ในที่นี้ นำมาจาก ดารณี บัญชรเทวกุล, *กระบวนการเป็นเมืองกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในประเทศกำลังพัฒนา*, พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2551), 37.

³ ดู James Donald, “Metropolis : The City as Text,” in *Social and Cultural Forms of Modernity*, ed. Robert Bococock and Kenneth Thompson (Cambridge : Polity Press, 1992), 417-470.

⁴ ดู ดวงจันทร์ อาภาวิชุฒิเมธี เจริญเมือง, *เมืองในสังคมไทย : กำเนิด พัฒนาการ และแนวโน้ม* (เชียงใหม่ : สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2542).

⁵ ดู กนก วงษ์ตระหง่าน, “การเกิดและการขยายเมืองกรุงเทพ : การศึกษาทางการเปลี่ยนแปลง,” *วารสารธรรมศาสตร์* 11, 1 (มีนาคม 2525) : 47-61 ; 230 ปี ศรีรัตนโกสินทร์ มรดกความทรงจำของกรุงเทพมหานคร (กรุงเทพฯ : โครงการวิจัย 100 เอกสารสำคัญเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย, 2556).

⁶ กวี วรกวิน, *แอตลาสประเทศไทยกายภาพรายจังหวัด* (กรุงเทพฯ : บริษัทพัฒนาคุณภาพวิชาการ (พว.), 2546), 128.

⁷ สุจิตต์ วงษ์เทศ, *แม่น้ำเจ้าพระยา : มารดาแห่งสยามประเทศ* (กรุงเทพฯ : มติชน, 2542), 35-38.

⁸ ศรีศักร วัลลิโภดม, *ทัศนชนนกรัตน์ ภูมิศาสตร์-ภูมิลักษณะตั้งบ้านแปงเมือง* (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2543), 37-42.

⁹ สังข์ พัดโนทัย, *ตำนานเมืองสมุทรปราการและพระประแดง* (พระนคร : โรงพิมพ์เสถียรภาพ, 2499). พิมพ์ในงานศพนายเพิ่ม ศรีสนั่น 25 มีนาคม 2499), 1-3 ; *วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดสมุทรปราการ* (กรุงเทพฯ : คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม 2542, 2542), 23.

¹⁰ สังข์ พัดโนทัย, *ตำนานเมืองสมุทรปราการและพระประแดง*, 2-4 ; *วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดสมุทรปราการ*, 25-26 ; เฉลิม สุขเกษม, *สมุทรปราการ* (กรุงเทพฯ : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2515), 4-8.

¹¹ สรุปรจาก สังข์ พัดโนทัย, *ตำนานเมืองสมุทรปราการและพระประแดง*, 7-9 ; *วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดสมุทรปราการ*, 26-27 ; เฉลิม สุขเกษม, *สมุทรปราการ*, 8-12.

¹² เฉลิม สุขเกษม, *สมุทรปราการ*, 16 ; *นานาสาระประวัติศาสตร์จากเอกสารต่างประเทศ เล่ม 2* (กรุงเทพฯ : สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2556), 285.

¹³ สรุปรจาก เฉลิม สุขเกษม, *สมุทรปราการ*, 16-17 ; ถนอมจิตต์ รื่นเรือง, “พัฒนาการการท่องเที่ยวในจังหวัดสมุทรปราการ พ.ศ. 2489-2549” (สารนิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2550), ก ; ผุสดี ทิพทัส และ สุวัฒนา ธาดานิติ, *การศึกษาชุมชนมอญในพื้นที่อำเภอพระประแดง จังหวัดสมุทรปราการ*, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2532), 3-3.

¹⁴ เรียบเรียงจาก ดวงจันทร์ อาภาวิชุฒิเมธี เจริญเมือง, *เมืองในสังคมไทย : กำเนิด พัฒนาการ และแนวโน้ม* (เชียงใหม่ : สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2542), 93-113 ; ควอริช เวลส์, *การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ*, แปลโดย กาญจณี ละอองศรี และ ยุพา ชุมจันทร์ (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2527), 86-88.

¹⁵ ควอริช เวลส์, *การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ*, 86-88.

¹⁶ *กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1*, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2537), 325.

¹⁷ เฉลิม สุขเกษม, *สมุทรปราการ*, 1.

¹⁸ *วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดสมุทรปราการ*, 27-28.

¹⁹ สังข์ พัดโนทัย, *ตำนานเมืองสมุทรปราการและพระประแดง*, 12-13.

²⁰ *วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดสมุทรปราการ*, 20-26.

²¹ สรุปรจาก *วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดสมุทรปราการ* (กรุงเทพฯ : คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม 2542, 2542), 53 ; เฉลิม สุขเกษม, *สมุทรปราการ* (กรุงเทพฯ : สมาคมสังคมนาตร์แห่งประเทศไทย, 2515), 24-26.

²² ดวงจันทร์ อาภาวัชรุณี เจริญเมือง, *เมืองในสังคมไทย : กำเนิด พัฒนาการ และแนวโน้ม* (เชียงใหม่ : สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2542), 125-126 ; ดูรายละเอียดเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางกายภาพของเมืองกรุงเทพฯ และวิถีชีวิตของคน ใน 230 ปี *ศรีรัตนโกสินทร์ มรดกความทรงจำของกรุงเทพมหานคร* (กรุงเทพฯ : โครงการวิจัย 100 เอกสารสำคัญเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย, 2556), 257-264 ; จิรวัดน์ แสงทอง, “ชีวิตประจำวันของชาวสยามในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2426-2475” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546), 21-35, 54-112.

²³ เรื่องตำนานสถานที่และวัตถุต่างๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างนับเป็นประชุมพงศาวดารภาคที่ 25 (กรุงเทพฯ : วัตรราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม, 2557. พิมพ์เป็นที่ระลึกในโอกาสวาระครบ 150 ปี แห่งการสถาปนาวัตรราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม 26 พฤศจิกายน 2557), 75.

²⁴ *วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดสมุทรปราการ*, 63-64 ; หนังสือ “ตำนานเมืองสมุทรปราการและพระประแดง” ของสังข์ พิธโนทัย ระบุว่าที่ทำการไปรษณีย์โทรเลขแห่งแรกของสมุทรปราการถูกก่อสร้างไปหมดแล้ว.

²⁵ เรียบเรียงจาก เฉลิม สุขเกษม, *สมุทรปราการ*, 26-27 ; วุฒิชัย มูลศิลป์, *วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ป้อมพระจุลจอมเกล้ากับการรักษาเอกราชของชาติ* (นนทบุรี : ต้นฉบับ, 2557), 51-152.

²⁶ ข้อมูลจากเอกสารจดหมายเหตุแห่งชาติแสดงให้เห็นว่า เส้นทางรถไฟสายนี้ถ้าเริ่มต้นจากกรุงเทพฯ จะเริ่มต้นที่สถานีบางกอก (หัวลำโพง) ไปสถานีศาลาแดง วังต่อมาที่สถานีคลองเตย, สถานีบ้านกล้วย, สถานีพระโขนง, สถานีบางจาก, สถานีบางนา, สถานีสำโรง, สถานีจระเข้, สถานีบางนางเกรง, สถานีมหาดง แล้วมาสิ้นสุดที่สถานีปากน้ำ ดู “เรื่องถวายกำหนดเวลาเดินรถไฟสาย

ปากน้ำ,” 2459, เอกสารรัชกาลที่ 7 กระทรวงต่างประเทศ, กต. 5.3/10, สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ.

²⁷ เกื้อกูล ยืนยงอนันต์, *การพัฒนาคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* (กรุงเทพฯ : หน่วยศึกษานิตเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, 2520), 62-73.

²⁸ มงเซญอร์ ปาลเลกัวซ์, *เล่าเรื่องกรุงสยาม*, แปลโดยสันต์ ท. โกมลบุตร, พิมพ์ครั้งที่ 4 (นนทบุรี : ศรีปัญญา, 2552), 66.

²⁹ *ราชกิจจานุเบกษา รัชกาลที่ 5 เล่มที่ 1* (กรุงเทพฯ : ต้นฉบับ, 2540), 49-50, 107-108, 124-125, 156-157, 168-169, 212-213, 271-272.

³⁰ *ตำนานวัดกลาง จังหวัดสมุทรปราการ ตามจดหมายเหตุความทรงจำของท่านพระครูสุนทรสมุทร (จ้อย สุวณฺณสโร)* (พระนคร : ม.ป.ท., 2462. พิมพ์แจกในงานศพท่านพระครูสุนทรสมุทร (จ้อย สุวณฺณสโร) 27 เมษายน 2462), 41-42.

³¹ ดวงจันทร์ อาภาวัชรุณี เจริญเมือง, *เมืองในสังคมไทย : กำเนิด พัฒนาการ และแนวโน้ม* (เชียงใหม่ : สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2542), 152-169.

³² *วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดสมุทรปราการ*, 35-36.

³³ ดวงจันทร์ อาภาวัชรุณี เจริญเมือง, *เมืองในสังคมไทย : กำเนิด พัฒนาการ และแนวโน้ม*, 125-126, 170.

³⁴ ดู วาสุณี โอสธารมย์, “ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 กับจักรพรรดิราชสมัยใหม่,” ใน *พระเจ้ากรุงสยามกับเซอร์จอห์น เบาว์ริง, ชาลส์วาทีย์ เกษตรศิริ และ กัญญา ศรีอุดม, บรรณาธิการ* (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2548), 326-349.

³⁵ Thongchai Winichakul, “The Other Within : Travel and Ethno-Spatial Differentiation of Siamese Subjects 1885-1910,” in *Civility and Savagery: Social Identity in Tai States*, ed. Andrew Turton (London : Curzon Press, 2000), 38-62.

³⁶ เกื้อกูล ยืนยงอนันต์, *การพัฒนาคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* (กรุงเทพฯ : หน่วยศึกษานิตเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, 2520), 71.

บรรณานุกรม

เอกสารชั้นต้น

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 7
กระทรวงต่างประเทศ. กต. 5.3/10.
“เรื่องถวายกำหนดเวลาเดินรถไฟสาย
ปากน้ำ.” 2459.

หนังสือ

ภาษาไทย

กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ :
องค์การคำของคุรุสภา, 2537.

กวี วรกวิน. แอตลาสประเทศไทยกายภาพรายจังหวัด.
กรุงเทพฯ : บริษัทพัฒนาคุณภาพวิชาการ
(พว.), 2546.

เกื้อกูล ยืนยงอนันต์. การพัฒนาการคมนาคมทางบกใน
รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ : หน่วยศึกษานิเทศก์
กรมการฝึกหัดครู, 2520.

จิรวัดน์ แสงทอง. “ชีวิตประจำวันของชาวสยามใน
กรุงเทพฯ พ.ศ. 2426-2475.” วิทยานิพนธ์
อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา
ประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์
คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
2546.

เฉลิม สุขเกษม. สมุทรปราการ. กรุงเทพฯ : สมาคม
สังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2515.

ดวงจันทร์ อาภาวิชชุรัตน์ เจริญเมือง. เมืองในสังคมไทย :
กำเนิด พัฒนาการ และแนวโน้ม. เชียงใหม่ :
สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่,
2542.

ดารณี ปัญชรเทวกุล. กระบวนการเป็นเมืองกับการ
เปลี่ยนแปลงทางสังคมในประเทศกำลัง
พัฒนา. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2551.

ตำนานวัดกลาง จังหวัดสมุทรปราการ ตามจดหมายเหตุ
ความทรงจำของท่านพระครูสุนทรสมุทร
(จ้อย สุวณฺณสโร) . พระนคร : ม.ป.ท.,
2462. (พิมพ์แจกในงานศพท่านพระครู
สุนทรสมุทร (จ้อย สุวณฺณสโร) 27 เมษายน
2462).

ถนอมจิตต์ รื่นเรือง. “พัฒนาการการท่องเที่ยวในจังหวัด
สมุทรปราการ พ.ศ. 2489-2549.”

สารนิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชา
ประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ, 2550.

นานาสาระประวัติศาสตร์จากเอกสารต่างประเทศ เล่ม 2.
กรุงเทพฯ : สำนักวรรณกรรมและ
ประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2556.

पालเลกวิซ์, มงเซญอร์. เล่าเรื่องกรุงสยาม. แปลโดย
สันต์ ท. โกมลบุตร. พิมพ์ครั้งที่ 4 (นนทบุรี :
ศรีปัญญา, 2552.

ปิยนาถ บุณนาท. ประวัติศาสตร์ไทยสมัยใหม่ (ตั้งแต่การ
ทำสนธิสัญญาบาวริงถึง “เหตุการณ์ 14
ตุลาคม” 2516). กรุงเทพฯ : โครงการ
เผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2550.

ผุสดี ทิพทัส และ สุวิวัฒนา ธาดานิติ. การศึกษาชุมชน
มอญในพื้นที่อำเภอพระประแดง จังหวัด
สมุทรปราการ. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ :
คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, 2532 .

ภารดี มหาขันธ์. รัตนโกสินทร์ยุคปรับปรุงประเทศ
(พ.ศ. 2394-2475). ชลบุรี : ภาควิชา
ประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ บางแสน,
2524.

ราชกิจจานุเบกษา รัชกาลที่ 5 เล่มที่ 1. กรุงเทพฯ :
ต้นฉบับ, 2540.

เรื่องตำนานสถานที่และวัตถุต่างๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างนับเป็น
ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 25. กรุงเทพฯ :
วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม .2557 ,
(พิมพ์เป็นที่ระลึกในโอกาสสวรรคต ปี 150
แห่งการสถาปนาวัดราชประดิษฐสถิตมหา-
สีมาราม 2557 พฤศจิกายน 26).

วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณะและ
ภูมิปัญญา จังหวัดสมุทรปราการ. กรุงเทพฯ :
คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและ
จดหมายเหตุในคณะกรรมการอำนวยการ
จัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัวเนื่องในโอกาสพระราชพิธี
มหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ
5 ธันวาคม 2542, 2542.

- วารุณี โอสถารมย์. “ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 กับ จักรพรรดิราชสมัยใหม่.” ใน *พระเจ้ากรุงสยามกับเซอร์จอห์น เบาว์ริง*. 328-366. ขาววิทย์ เกษตรศิริ และ กัญฐิกา ศรีอุดม, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2548.
- วิลเลฆา ถาวรสาร. *ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก*. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2545.
- วุฒิชัย มูลศิลป์. *วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ป้อมพระจุลจอมเกล้ากับการรักษาเอกราชของชาติ*. นนทบุรี : ต้นฉบับ, 2557.
- เวลส์, ควอริช. *การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ*. แปลโดย กาญจณี ละอองศรี และ ยุพา ชุมจันทร์. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2527.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. *ทัศนะนอกรีต ภูมิศาสตร์-ภูมิลักษณะ ตั้งบ้านแปงเมือง*. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2543.
- _____. *สยามประเทศ ภูมิหลังของประเทศไทย ตั้งแต่ยุคดึกดำบรรพ์จนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา ราชอาณาจักรสยาม*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : มติชน, 2539.
- 230 ปีศรีรัตนโกสินทร์ *มรดกความทรงจำของกรุงเทพมหานคร*. กรุงเทพฯ : โครงการวิจัย 100 เอกสารสำคัญเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย, 2556.
- สังข์ พิธโนทัย. *ตำนานเมืองสมุทรปราการและพระประแดง*. พระนคร : โรงพิมพ์เสถียรภาพ, 2499. (พิมพ์ในงานศพนายเพิ่ม ศรีสนั่น 25 มีนาคม 2499).
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. *แม่น้ำเจ้าพระยา : มารดาแห่งสยามประเทศ*. กรุงเทพฯ : มติชน, 2542.

Social Identity in Tai States, 38-62. Edited by Andrew Turton. London : Curzon Press, 2000.

สื่ออิเล็กทรอนิกส์

วลัยลักษณ์ ทรงศิริ. *จากปากน้ำถึงสมุทรปราการ เมืองหน้าด่านชายทะเล* [Online]. Accessed 17 November 2015. Available from <http://www.lek-prapai.org/watch.php?id=810>

ภาษาต่างประเทศ

- Donald, James. “Metropolis : The City as Text.” in *Social and Cultural Forms of Modernity*, 417-470. Edited by Robert Bococock and Kenneth Thompson. Cambridge : Polity Press, 1992.
- Winichakul, Thongchai. “The Other Within : Travel and Ethno-Spatial Differentiation of Siamese Subjects 1885-1910.” in *Civility and Savagery* :